

כעוף החול : ארנדט בירושלים, אלפיים

ליאורה בילסקי

הוויכוח על ספרה של חנה ארנדט, *אייכמן בירושלים: דוח על הבאנליות של הרוע* (תל אביב, 2000) התחדש בישראל בחודש אוגוסט אלפיים, 36 שנים לאחר פרסום הספר המקורי. הספר, אשר פורסם לראשונה באנגלית בשנת 1963, עורר בשעתו סערה ציבורית וויכוח תוסס אשר התנהל בעיקר מעל דפי העיתונות האמריקאית.¹ בישראל לא התנהל ויכוח דומה, אולי מאחר שספרה של ארנדט לא תורגם לעברית בזמנו.² לעומת זאת, ספר הביקורת שנכתב על ספרה של ארנדט בידי המשפטן וההיסטוריון יעקב רבינסון, *העקוב למישור* (ירושלים, 1966), אשר בא לחשוף את טעויותיה של ארנדט ולהפריכן, תורגם לעברית ופורסם בהוצאת מוסד ביאליק. בספרו *משפט בירושלים* (לוחמי הגטאות, 1970) בחר התובע במשפט אייכמן, היועץ המשפטי לממשלה, גדעון האוזנר, להסתמך על דבריו של רבינסון בכותבו כי ספרה של חנה ארנדט הופרך על ידי הביקורת ולכן אינו ראוי להתייחסותו.

ואולם, כפי שכתבה ארנדט עצמה, ביקורות וספרים מרגיזים, המודחקים מן התודעה הציבורית, עשויים לצוץ שוב ולהטריד דווקא בשעה שנדמה כי הפרשה נשכחה ונגעלה. שכחה קולקטיבית של עובדות לא נעימות אינה עוזרת ליצור מקום מנוחה אמיתי לבעיה שהודחקה, וזו חוזרת לרדוף את הציבור בדרכים פתולוגיות. נדמה כי נבואה זו מתגשמת בימים אלו לגבי ספרה של ארנדט עצמה, שכן, כפי שארצה להראות, השאלות הקשות שהעלתה, במיוחד באשר למבנה הזיכרון הקולקטיבי, הזהות הקולקטיבית והתרבות הפוליטית הישראלית שמשפט אייכמן תרם תרומה חשובה לעיצובם, נשארו כפצעים פתוחים שלא הגיעו להגלדה. פרסום ספרה של ארנדט בעברית באיחור של כ-40 שנה יוצר הזדמנות ייחודית לבחון את הספר בפרספקטיבה היסטורית. המחלוקת החדשה שהתנהלה בעיתונות היומית הישראלית (בעיקר מעל דפי "הארץ") מתאפיינת אומנם באיזון רב יותר מקודמתה, אולם אף היא גלשה מהר מאוד מעיון בספר עצמו אל דיון באישיותה של הכותבת ומאחר יותר להאשמות הדדיות בדבר הפוליטיקה של המשתתפים בדיון עצמו. במקום להתמודד עם מורכבות הטיעון של ארנדט, על טעויותיו ותובנותיו, מתוך פרספקטיבה של זמן, ניסו כמה מן המשתתפים במחלוקת החדשה להתאים את העמדות שהביעה ארנדט בספר לחלוקת המחנות בוויכוח סוער אחר, המתנהל זה שנים מספר בנושא ההיסטוריונים החדשים

¹ להרחבה במחלוקת האמריקאית ראו האוטוביוגרפיה של חנה ארנדט, Elizabeth Young-Bruehl, *For Love of the World* (New Haven, Yale University Press, 1982)

² להרחבה ראו: עדית זרטל, "חנה ארנדט ומדינת ישראל", *תיאוריה וביקורת* 13-12 (1998), עמ' 159, 165.

הפוסט-ציונות. כיצד ומדוע הוסט הדין בספר של ארנדט לדין בפוליטיקה של המשתתפים בוויכוח? מה ניתן ללמוד מכך על מקום השואה בשיח הפוליטי הישראלי ועל דמותו של המבקר החברתי?

לא לעתים מזומנות זוכה ההיסטוריה לעזוב את מקומה המאובק בארכיונים ובספרי ההיסטוריה ולהיכנס אל תוככי הזירה הציבורית. פעמים רבות המעבר מספרי ההיסטוריה אל המאבק החי על הזיכרון הקולקטיבי מתרחש בעזרת הדרמה המשפטית. כך קרה, לדוגמה, בזמן משפטו של קלאוס ברבי שהועמד לדין בליון שבצרפת בשנת 1987 על הפשעים שביצע בתקופת המלחמה ובתקופת שלטונה של ממשלת וישי בצרפת. המשפט העלה לויכוח ציבורי את שאלת שיתוף הפעולה של צרפת בתקופת המלחמה עם הגרמנים. דבר דומה אירע להיסטוריה של השואה בזמן משפטו של אייכמן בשנת 1961, כפי שהיטיב לתאר המשורר חיים גורי שסיקר את המשפט: "חוקרים והיסטוריונים ובעלי אסופות טרחו בעבודה אינסופית בארץ ובחוץ לארץ והעניקו לנו את ספרות הדוקומנטציה ... אך כאשר עבר החומר הזה אל שולחן התביעה והיה לחלק מכתב האישום, כאשר פרצו המסמכים האלה מדממת הארכיונים, דומה היה כי כעת הם מדברים בפעם הראשונה, והידיעה היא הייתה שונה מאוד מהידיעה הזאת" (גורי, מול תא הזכוכית, עמ' 243). מאחר שכל משפט פלילי מעוצב במידה רבה על ידי התביעה מטעם המדינה וזוכה לתשומת לב ציבורית רחבה, הוא עשוי גם לשמש כלי יעיל לעיצוב הזהות הקולקטיבית על ידי הנגדת ערכיה של המדינה עם אלו של הנאשם, הנתפס כ"אחר" לחברה. הפיתוי לעשות שימוש כזה במשפט הוא רב, אך יש בדרך זו גם סיכונים. אחד הסיכונים הוא שעורך הדין מטעם ההגנה יצליח להשתמש באותה בימה משפטית כדי לערער על הנרטיב הקולקטיבי שמקדמת התביעה ולעמתו עם סיפור-נגד המציג את החברה באור מחמיא פחות. בית המשפט הופך במקרים כאלו לזירת מאבק על הזיכרון הקולקטיבי והזהות הקולקטיבית. כזו, למשל, הייתה דרכו של ורג'ס, סניגורו של ברבי, שבמסגרת פרשת ההגנה הציג בפני הציבור הצרפתי את סיפור הדיכוי הצרפתי באלג'יריה. ורג'ס טען, כי גם באלג'יריה התבצעו פשעים נגד האנושות, אך מבצעים (החיילים הצרפתים) מעולם לא הועמדו לדין. אף שגרסת הסניגוריה עשויה להידחות בבית המשפט, ופעמים רבות היא אף נדחית, הזירה הציבורית שהמשפט מעניק לה הופך את סיפור-הנגד שהיא העלתה לחלק מן התודעה הציבורית, והיא עשויה לפרוץ אליה שוב. כך קורה בימים אלו ממש בצרפת לנושא העינויים שנקט הצבא הצרפתי באלג'יריה, נושא שהושתק מאז שנות ה-60. בזמן משפטו של אייכמן, הביקורת על הזיכרון הקולקטיבי שאותו ניסתה לקדם התביעה הישראלית לא הועלתה על ידי סניגורו של אייכמן, ד"ר סרוודצ'וס, שנקט קו הגנה שמרני. הביקורת הועלתה מכיוון לא צפוי על ידי הפילוסופית היהודייה חנה ארנדט שהתפרסמה עוד קודם לכן בזכות ספרה *The Origins of Totalitarianism* (New York, 1951) שפר שהיווה אחד מן הניסיונות הראשונים להבנת צמיחת המשטרים

הטוטליטריים ופשעיהם במאה ה-20. ארנדט דיווחה על המשפט לשבועון היוקרתי *The New Yorker* בסדרת כתבות שהתפרסמו מאוחר יותר יחדיו בספר *Eichman in Jerusalem*. תרגום הספר לעברית והוצאתו לאור בהוצאת בבל חושפת את הקוראים הישראלים לראשונה לביקורת שהעלתה ארנדט כ-40 שנה קודם לכן.

ביקורתה של ארנדט על המשפט נוגעת בשלושה עניינים מרכזיים השלובים זה בזה. ראשית, ארנדט מבקרת את **דרך ניהול המשפט**. היא מבקרת בעיקר את מעורבות הפוליטיקה במשפט כפי שבאה לידי ביטוי בהחלטה לתת מקום מרכזי לעדויות קורבנות השואה, שפעמים רבות לא היו רלוונטיות להוכחת אשמתו של אייכמן, וכן בהתמקדות התביעה בקטיגוריה המשפטית "פשע נגד העם היהודי", אשר נועדה לקדם נרטיב היסטורי ציוני המציג את השואה כעוד חוליה בשרשרת ארוכה של רדיפות יהודים מאז ימי פרעה. שנית, ארנדט מבקרת את התביעה ששרטטה את **דמותו של אייכמן** כאדם המונחה על ידי אידיאולוגיה גזענית רצחנית. בספרה מציעה ארנדט פרשנות חלופית המציגה את אייכמן כבירוקרט העסוק בקידום הקריירה שלו ונמנע מהתמודדות עם תוצאות מעשיו. בהקשר זה חושפת ארנדט את צמיחתו של "רוצח השולחן" של הביורוקרטיה הנאצית ואת השימוש בשפה הביורוקרטית המסתירה את האמת מן השותפים לפשע ומאפשרת להם לראות את עצמם כאזרחים שומרי חוק וחיילים המציינים לפקודות. בהקשר זה טבעה ארנדט את הביטוי "הבאנליות של הרוע" שבא לעורר את הקוראים אל הפרדוקס שיצרה החברה הטוטליטרית – פשע חסר תקדים מבחינת אכזריותו, היקפו ומטרותיו התבצע בצורה הטובה ביותר דווקא על ידי מנגנון פקידותי רגיל. הביטוי הפרובוקטיבי "הבאנליות של הרוע" הצביע על הפער בין נוראותו של הפשע לבין חוסר הייחודיות של הפושע. לדעת ארנדט דווקא מכאן נשקפה הסכנה הגדולה ביותר לאנושות, שכן כל מנגנון ביורוקרטי שיתגייס בעתיד למטרות דומות יוכל לשחזר אותם פשעים חסרי תקדים. לבסוף, ארנדט מבקרת את **דמות קורבנות השואה** שעלתה במשפט. בעיקר מפריעה לה ההתחמקות השיטתית של התביעה מן ההתמודדות עם התחום האפור של שיתוף הפעולה של מנהיגי היהודים (היודנראט) עם הנאצים, למרות התיימרות התביעה לגולל במשפט את הסיפור הכולל על השואה היהודית על ריבוי פניה. שלושת הרבדים של ספרה של ארנדט מצטרפים לכלל נרטיב חלופי על השואה לעומת זה שהוצג על ידי התביעה במשפט. נרטיב זה אמור היה לערער את הנחות יסוד של הקוראים לגבי מהות הפושע, הקורבן והפשע.

הכתבות והספר גרמו בזמנו להתפרצות ויכוח סוער ורגשי בעולם היהודי ובקרב אינטלקטואלים בכלל. הוויכוח התנהל בעיקרו בארצות הברית והתרכז בשני נושאים שהעלה הספר: הבאנליות של הפושע ושיתוף הפעולה של מנהיגי היהודים, היודנראט. דברי ארנדט על הבאנליות של אייכמן הובנו על ידי רבים כמכוונים להקל מאשמתו של הפושע, זאת למרות הבהרותיה המאוחרות של ארנדט ואף שתמכה בעונש המוות שנגזר על אייכמן (אך

מנימוקים שונים מאלו שנתן בית המשפט). עמדתה כי הבנאליות של הפושע מצדיקה דווקא החמרה באחריות המשפטית ושינוי יסודי של כללי המשפט הפלילי המסורתי כדי להצליח להתמודד עם פשעי ביורוקרטיה בעתיד, לא זכתה לדיון רציני. רוב המבקרים פטרו עצמם מדיון בהצעות אלו בשל העובדה שארנדט לא היתה משפטנית. יתירה מזו, דבריה של ארנדט לגבי שיתוף הפעולה של המנהיגות היהודית נראו למבקרים כצעד קלאסי של האשמת הקורבן. ככלל, הנכונות להכיר בבנאליות של הפושע מזה ובאחריותם של מנהיגי הקורבנות מזה נראו כטשטוש גבולות מסוכן אשר יכול להוביל לניהיליזם מוסרי. מעטים היו נכונים לראות בספר קריאה להתמודדות היסטורית ולא מיתולוגית עם השואה. מעטים עוד יותר הבינו את כוונת הכותבת להביא לחידוד השיפוט המוסרי של קוראיה על ידי התעכבות על אותו תחום אפור של שיתוף פעולה של האוכלוסייה האזרחית ושל הקורבנות שיוצר ומעודד המשטר הטוטליטרי. הנושא שנזנח לחלוטין בזמנו על ידי המבקרים והמצדדים כאחד היה אותו חלק של הספר שעסק בפוליטיקה של המשפט ובהשפעת המשפט על התרבות הדמוקרטית בישראל. כפי שאראה בהמשך, דווקא חלק זה מקבל את מירב תשומת הלב במחלוקת "הישראלית" על ארנדט, ואילו מוכפפים הנושאים האחרים.

מאז פרסום הספר עברה החברה הישראלית שינויים רבים. כאשר ארנדט כתבה על הסכנות שבשימוש בקטיגוריות משפטיות אתניות (כגון "פשע נגד העם היהודי") לא צמחה עדיין תופעת הכהניזם, והצירוף גזענות-יהודית עדיין נחשב בחוגים רבים בלתי מתקבל על הדעת. הספר נכתב לפני מלחמת ששת הימים, לפני מלחמת לבנון ולפני האינתיפאדה. אומנם פרשת כפר קאסם הוזכרה במשפט ובספר, אבל מדובר היה בתקופה שקדמה למשפטי גבעתי | וגבעתי || אשר העלו למרכז הוויכוח הציבורי בישראל את סוגיית הציות לפקודה בלתי חוקית בעליל. גם "הבנאליות של הרוע" הפכה בינתיים למטבע עובר לסוחר, בין השאר בעקבות ניסוייו של סטנלי מילגרם על קבוצת סטודנטים אמריקאים אשר "צייתו" להוראה לחשמל בני אדם מעבר למסך של זכוכית. ניתן היה לצפות לכן כי פרסומו של הספר בעברית בשנת 2000 לא יעורר עניין ציבורי מיוחד, וודאי שלא יתפתח לוויכוח עם טונים רגשיים כל כך. מה יכול להסביר, אם כן, את העניין המחודש שמעורר הספר, ואת הסערה הרגשית שמלווה את הכתיבה עליו? לא אנסה לתת תשובה ממצה על שאלה זו, אך אנסה להצביע על כיוון מחשבה על ידי התעכבות על המאפיינים של הוויכוח הישראלי: באילו שאלות הוא נוגע? באיזה דרך הוא חוזר אל הטקסט? מה חסר בדברי הכותבים משני הצדדים? אקדים את המאוחר ואומר, כי הרגשות העזים שהספר מעורר גם כיום קשורים לדעתי לשאלה שלא זכתה לדיון ישיר על ידי המשתתפים בוויכוח, ועניינה מעמדו וחובותיו של המבקר החברתי ביחס לקהילה שהוא מבקר. שאלה זו, ארצה לטעון, היא שמחברת בין הוויכוח על ספרה של ארנדט לבין המחלוקת בעניין הפוסט-ציונות וההיסטוריונים החדשים אשר התפתחה בשנות ה-90 בישראל.

המחלוקת של שנות ה-60, כפי שציינתי, התנהלה בעיקר באנגלית ומעל דפי עיתונים אמריקאים. הקול הישראלי העיקרי אשר הצטרף אל הוויכוח בשנות ה-60 היה קולו של גרשם שלום, ידידה משכבר של ארנדט, אשר האשים אותה במכתב פומבי ב"העדר אהבת ישראל". מכתב זה נזכר בדבריה של בתיה גור אשר ירתה את יריית הפתיחה בוויכוח המקומי ברשימתה "שם רע לפילוסופיה" (הארץ, 28 ביולי, 2000). גור חוזרת אל ההאשמה הישנה של שלום: "כשקוראים את ספרה של ארנדט, על ניסוחיו התבוניים כל כך, אפשר לתמוה איך האשים אותה גרשום שלום ב'אי אהבת ישראל', והרי צריך היה להאשים אותה באי אהבת אדם בכלל". למרות האפקט הרטורי של דבריה, יש בהם כדי להסיט את הקוראים מן הנקודה המרכזית שאליה כיוון גרשם שלום בביקורתו. דבריו של שלום נועדו להצביע על החובה שחבה המבקרת החברתית לקהילתה כאשר היא באה לבקרה בזמן שהיא מתמודדת עם אסון נורא. עמדותיה של ארנדט לגבי היודנראט לא היו חדשות, וקודם למשפט אייכמן החזיקו רבים בישראל בעמדות דומות. הזעם הרב שעוררו דבריה נבע בין השאר מן העובדה כי אינטלקטואלית יהודייה בעלת שיעור קומה עולמי האשימה בפומבי את מנהיגי היהודים בכתב עת אמריקאי יוקרתי בעל תפוצה רחבה. מעשה זה נתפס כמעשה בגידה בקהילה של מי שבחרה להציג את הכביסה המלוכלכת לעיני כל העולם. שלום חולק על תפיסתה של ארנדט כי עמדה ביקורתית אמיתית מחייבת ניתוק רגשי והפעלת אותם קריטריונים שיפוטיים על הפושע ועל קורבנותיו. ארנדט התרצה בנקודות אלו במכתב התשובה הפומבי שלה. בהתאם לפילוסופיה הכללית שלה היא טענה, שמקומו של רגש ה"אהבה" הוא בתחום הפרט, בין יחידים, ואילו בתחום הציבורי, בין המבקר לקהילה, רגש כזה עשוי רק לקלקל את השורה. יתירה מזו, ארנדט חלקה על העמדה שרק רגש אהבה המתבטא בחוסר ביקורתיות של הכותבת מהווה אינדיקציה לפטריוטיזם שלה. לדעתה, אימוץ עמדה אוניברסלית ביקורתית עשוי לנבוע דווקא ממחויבות עמוקה לקהילה ודאגה לעתידה. רשימתה של גור המסיטה את הדיון משאלות אלו לשאלת קיום רגש אהבת האדם אצל ארנדט אינה מזמינה התמודדות עמן אלא מחזירה את הדיון לתחום הפרט – אל המבנה הרגשי והנפשי של ארנדט.

עיקר ביקורתה של גור מופנה ליחסה של ארנדט לקורבנות השואה, ובעיקר לחוסר יכולתה להבין את התרומה החשובה של המשפט שנתן להם אפשרות לדבר לראשונה על בימה פומבית אל קהל ישראלי. גור כותבת: "וכי לא ידעה שמשפט אייכמן פתח כאן לראשונה אפשרות לבני אדם שהתקיימו כאן כקורבנות בחשאי ובבושה לומר את דברם? וכי אפשר היה בשנים ההן לדבר על מעורבות של יהודים באקציה ובסלקציה, כשעדיין הסתירו כאן מספרים כחולים תחת שרוולים ארוכים?" שנת 1961, היא קובעת, היתה "השנה הראשונה שבה הותר – כלומר נאלצו – לדבר בישראל בגלוי על השואה". גור נוגעת בנקודה חשובה – התפקיד המרכזי שהיה למשפט אייכמן במתן קול לקורבנות אשר לא נשמעו עד כה – ואולם

היא אינה מדייקת בשני עניינים. ראשית, היא מתעלמת מכך שבשנות ה-50 הדיון הציבורי בישראל עסק רבות בשואה, אם כי מתוך עמדה המאשימה את מעורבות היהודים ב"אקציה ובסלקציה". השתיקה שמוצגת ברשימתה של גור כנובעת מקשיים של ניצולי השואה נבעה במידה רבה דווקא מן הגישה המאשימה ששלטה בכיפה בחברה הישראלית בשנות ה-50 וראתה בקורבנות כמי שהלכו כ"צאן לטבח" ואת מנהיגיהם כמי שהעדיפו את דרך שיתוף הפעולה על פני ההתנגדות והלחימה האקטיבית. במיוחד היתה קשה ההוקעה הציבורית של השוטרים היהודים ומנהיגי היהודים (היודנראט), ששיתפו פעולה עם השלטונות הנאציים. גישה זו באה לידי ביטוי גם בדיוני הכנסת לקראת חקיקת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ובמשפטים נגד "קאפוס" אשר נערכו בשנות ה-50 וה-60. אי דיוק נוסף של גור, שעליו מצביע בועז עברון ברשימה שכתב, נוגע להתעלמות מן הקונטקסט הפוליטי של הדיון בשואה בישראל (הארץ, 6 באוקטובר, 2000). עברון שואל: "רק אז 'הותר' או 'נאלצו' איפה היא חיה? הרי מלכתחילה הוצגה השואה כהוכחה הניצחת לצדקת הציונות. הרי העיסוק בשואה החל מימי המדינה הראשונים". דבריו אלו של עברון מחזירים אל מרכז הבמה את הפוליטיקה של השואה בישראל, שדיון כן ורציני בספרה של ארנדט אינו יכול להתעלם ממנה. ואולם, גם אם נביא בחשבון פוליטיקה זו, יש לשים לב לניסיון החשוב שנעשה במשפט אייכמן לשנות את הפרמטרים של הדיון. הדיון הציבורי בשואה עד למשפט אייכמן התאפיין במתיחת קו ברור בין קבוצות שונות של ניצולים: אנשי המחותרות והפרטיזנים (אשר זכו להערצה ולכבוד), הניצולים (שנתפסו כמי שהלכו כ"צאן לטבח") והפונקציונרים היהודים, אנשי היודנראטים והקאפו, שהוקעו על שיתוף הפעולה שלהם. רק הקבוצה הראשונה זכתה להתקבל בציבוריות הישראלית כמייצגת נאמנה של אתוס הגבורה הישראלי, בעוד דרכם של אנשי היודנראט הוקעה ונחשבה כמייצגת את דרכיו של היהודי הגלותי. זו היתה גישת "שתי הדרכים" אשר שלטה בכיפה. התביעה במשפט אייכמן ניסתה להביא לשינוי בגישה זו על ידי הפניית חצי האשמה מן הקורבנות ומנהיגיהם אל אייכמן ואל הפושעים הנאצים האחרים. האוזנר מספר בספרו כיצד פנה בבקשה אל עדים מהונגריה שלא להעלות את המחלוקות לגבי המנהיגות היהודית במשפט בדיוק מסיבה זו. הוא מספר על שיחתו עם שניים ממנהיגי מרד גטו ורשה (יצחק צוקרמן וצביה לובטקין) ערב המשפט, ששאלו אותו מה יגיד במשפט על מועצות היהודים. האוזנר ענה כי "זה יהיה משפטו של הרוצח, לא של קורבנותיו". וכאשר צביה העירה כי לא יוכל להימנע מלגעת בכך, ענה: "לא אמנע, אגיד את האמת, ללא כחל וסרק". בהבטחה זו לא עמד האוזנר. גישת "שתי הדרכים" עלתה לוויכוח ציבורי נוקב בזמן משפט גרינוואלד-קסטנר בשנת 1954. המשורר נתן אלתרמן יצא בפומבי ב"טור השביעי" בעיתון דבר כנגד גישת "שתי הדרכים" אשר הוקיעה את אנשי היודנראט באופן גורף. הוא קרא לגישה שיפוטית פחות והיסטורית יותר לשאלת שיתוף הפעולה של יהודים. דבריו של אלתרמן עוררו בזמנו תגובות קשות,

ואישי ציבור מרכזיים יצאו בהתקפה על גישתו כגישה סלחנית ומסוכנת לחברה הישראלית. בין המבקרים החריפים היה דוד כנעני, שטען כי גישתו של אלתרמן מביאה לאובדן הסרגל המוסרי המקים מחיצה ברורה בין גבורת הלוחמים לשיתוף הפעולה של היודנראטים. הביקורת של גרשם שלום על נכונותה של ארנדט לשפוט את אנשי היודנראט מצביעה על השינוי הרדיקלי שחל בעמדה הציבורית בעקבות משפט אייכמן. הוויכוח על שתי הדרכים אינו נזכר בדבריה של גור ולא בדבריהם של המשתתפים האחרים במחלוקת "אייכמן בירושלים 2000", ואולם הוא רלוונטי להבנת העמדות שהביעה ארנדט בספרה. ההשוואה בין המחלוקות עשויה לעזור לנו לבחון את עמדות המשתתפים על רקע השינויים שחלו בחברה הישראלית ולשפוך אור על שאלת היחס הראוי בין המבקר החברתי לקהילה המבוקרת כפי שעולה ממחלוקת שתי הדרכים שעורר אלתרמן ומחלוקת אייכמן שעוררה ארנדט. באופן פרדוקסלי, דווקא משום שגור אינה מציגה את הרקע ההיסטורי-פוליטי לשתיקת ניצולי השואה, היא מקשה על הבנת התרומה הייחודית של משפט אייכמן למתן קול לקורבנות השואה. לדעתי, תרומתו של המשפט לא היתה בעצם מתן הבמה הציבורית, שכן, השואה קיבלה במות ציבוריות רבות עוד קודם לכן. אלא שבמות אלו ניתנו בדרך כלל למי שנחשבו אנשי ה"גבורה", ואילו הבמה המשפטית עסקה עד למשפט אייכמן בבירור אשמתם של ניצולים. החידוש שבמשפט אייכמן היה בעצם העמדת הניצולים לצד התביעה הישראלית לראשונה כמאשימים ולא על דוכן הנאשמים. שינוי זה הוא שאפשר להם לספר את סיפורם לראשונה.

הבמה שניתנה לניצולים במשפט אייכמן לא היתה חפה משיקולים פוליטיים. לצד הניצולים באו להעיד אנשי המחותרות, אשר דבר לא היה להם עם הוכחת אשמתו של אייכמן. כמו כן, ניתן להבין את בקשתו של האוזנר מעדי הונגריה, שלא להעלות את עניין שיתוף הפעולה במשפט, כנובע, בין השאר, מניסיון מאוחר לשקם את דמותה של הנהגת היישוב בישראל, אשר נפגעה קשות במהלך משפט קסטנר. גור מתקוממת על השאלות שהעלתה ארנדט ביחס לשיתוף הפעולה של הנהגה וביחס להליכת ההמונים כצאן לטבח. ואולם, יש להפריד בין שתי השאלות. יש לזכור כי היה זה דווקא האוזנר אשר הציג בפני עדיו את השאלה בדבר הליכתם כ"צאן לטבח" – שאלה אשר הוגדרה על ידי ארנדט כטיפשית ומכאיבה. המחלוקת האמיתית היתה לגבי שאלה אחרת. ארנדט טענה כי השאלה שהפנה האוזנר לעדיו, "כיצד לא התמרדתם?" שימשה למעשה מסך עשן לשאלה האחרת שלא נשאלה במשפט, לגבי שיתוף הפעולה של מנהיגי היהודים עם המשטר הנאצי. האוזנר לא עמד בהבטחתו ליצחק צוקרמן וצביה לובטקין לומר את האמת "ללא כחל וסרק", שכן הוא נמנע מהעלאת נושא מועצות היהודים במשפט. ייתכן שנהג כך כדי לאפשר לחברה הישראלית לעבור מן השלב של האשמת הקורבנות באסונם להטלת האשמה על הפושעים הנאצים. ארנדט העלתה את הנושא מחדש בספרה והקדישה לו כ-15 עמודים. בוויכוח שהתנהל בשנות ה-60 בארצות

הברית עוררו עמודים אלה את הביקורת הקשה ביותר בקרב אינטלקטואלים יהודים. ארנדט כתבה בעניין זה כי "בכל מקום שחיו בו יהודים היו מנהיגים יהודים מוכרים, וההנהגה הזאת, כמעט ללא יוצא מן הכלל, שיתפה פעולה בדרך זו או אחרת, מסיבה זו או אחרת, עם הנאצים" (אייכמן בירושלים, עמ' 134). היא טענה עוד שאם היהודים היו באמת לא מאורגנים ונטולי הנהגה היו משתררים כאוס ומצוקה נוראה אבל המספר הכולל של הקורבנות לא היה מגיע לאותם הממדים. עבור יהודי, כתבה ארנדט, היה זה הפרק האפל ביותר בסיפור. בשנות ה-60 לא התנהל ויכוח ער בשאלה זו בישראל, אבל סביר להניח כי עמדות הדוברים הישראלים היו נסערות פחות מאלו של עמיתיהם האמריקאים שכן, כפי שראינו, עמדתה של ארנדט שיקפה עמדות דומות מאוד לאלו שנקטו דוברים מרכזיים בישראל במהלך שנות ה-50, גישה שהשתלבה היטב באתוס שלילת הגולה. הפוטנציאל ההרסני שבגישה זו התגלה רק בזמן משפט קסטנר ובמיוחד לאחר שכשלו תביעת הדיבה של קסטנר הוביל לרצח הפוליטי הראשון במדינת ישראל. אל נושא זה חוזר ההיסטוריון ישראל גוטמן ברשימתו "העם היהודי רצח את עצמו: גרסת חנה ארנדט לשואה" (הארץ, 15 בספטמבר, 2000). גוטמן מצטרף לביקורתה של גור ומעמת את ההוקעה הכוללנית של ארנדט עם המחקר ההיסטורי העשיר שהצטבר מאז המשפט ולימד כי דרכי התגובה של היודנראטים היו מגוונות ושונות. עם זאת, גוטמן אינו מציין כי הוא עצמו, במאמר משנת 1966, היה שותף לאותה גישה אשר הוקיעה את דרכו של היודנראט להסגיר יהודים למוות כ"חטא שאין לו מחילה וכפרה". עובדה זו מובאת ברשימתה של ההיסטוריונית עדית זרטל (הארץ, 6 באוקטובר, 2000). זרטל מציינת את הסיבות שהביאו את ארנדט להעלאת נושא שיתוף הפעולה של מנהיגי היהודים עם הנאצים. ראשית, "ארנדט כתבה דברים אלו כי הם עלו במשפט, למרות שהתובע ניסה למנוע העלאתם, ומכיוון שבכותבה דוח על המשפט הייתה חייבת להזכירם". הסבר זה אינו יכול להתקבל כפשוטו שהרי ראינו כי האוזנר נמנע במכוון מהעלאת הנושא במשפט. במכתב ששלחה ארנדט בדצמבר 1960 למורה וחברה הטוב, הפילוסוף הגרמני קארל יספרס, כתבה כי היא "חוששת שאייכמן יצליח להוכיח ... באיזו מידה אדירה סייעו היהודים לארגן את השמדתם שלהם. זאת, כמובן, האמת העירומה, אבל אמת זו, אם לא תוסבר כהלכה, עלולה לעורר יותר אנטישמיות מאשר עשר חטיפות". ואולם גם הסבר זה אינו עומד בבחינה מדוקדקת יותר, מאחר שכאשר סניגורו של אייכמן החליט שלא להעלות נושא זה במשפט עמדה ארנדט בשלה והעלתה את הנושא בספרה. בעשותה כן היא הרחיבה את יריעת המשפט בניגוד להשקפתה הבסיסית כי המשפט צריך להתמקד אך ורק במעשיו של אייכמן. הסיבה השנייה שמביאה זרטל להעלאת הנושא משכנעת יותר. לטענתה, ארנדט סברה ש"רק דיון כן ומעמיק, כואב ככל שיהיה, בסוגיית שיתוף הפעולה היהודי, יוכל להביא לו בסופו של דבר ארוכה". סיבה זו נוגעת בסלע המחלוקת בין האוזנר לארנדט לגבי הדרך הנכונה לחברה להתמודד עם עבר "לא פתור":

האוזנר סבר כי אין להעלות נושא זה במשפטו של אייכמן על מנת לאפשר לניצולים להשמיע קולם מעמדה ברורה של מאשימים. ארנדט, לעומתו, סברה שהדרך הנכונה לאומה להתמודד עם עברה היא על ידי דיון נוקב בנושא שיתוף הפעולה. נטען בזמנו כנגד ארנדט כי העלתה את הנושא מוקדם מדי, אבל כפי שראינו הנושא עלה בישראל כבר בשנות ה-50, ולאחר שהפך למעין טאבו בעקבות רצח קסטנר לא עלה עוד במהלך שנים ארוכות לדיון ציבורי רציני.

מדברים אלו ניתן ללמוד כי המחלוקת בין האוזנר לארנדט לא היתה בין "משפט" ל"פוליטיקה", כפי שהציגה אותה ארנדט או כפי שהיא מוצגת לעתים על ידי המתווכחים היום. למעשה, מדובר היה בהתנגשות בין שתי תפיסות מנוגדות לגבי התפקיד הפוליטי של המשפט בעיצוב הזיכרון והזהות הקולקטיביים הישראליים. גם האוזנר וגם ארנדט ידעו כי לא ניתן לברר את אשמתו של אייכמן במנותק מנרטיב היסטורי אשר אותו יקדם המשפט. שני הצדדים היו נכונים להרחיב את יריעת המשפט על מנת להציג נרטיב היסטורי שלם – אם כי שני הנרטיבים היו שונים בתכלית. מחד, סיפור על אנטישמיות עתיקה נגד העם היהודי המגיעה לשיאה במעשיו של אייכמן, ומנגד, סיפור על צמיחת המדינה הטוטאליטרית ויצירת פשע חסר תקדים – פשע נגד האנושות. לענייננו חשובה העובדה כי הן האוזנר והן ארנדט הבינו כי הסיפור ההיסטורי שאותו יקדם המשפט הוא בעל חשיבות עצומה לעיצוב התרבות הפוליטית בישראל. היום, מתוך פרספקטיבה היסטורית, ניתן לנסות ולהעריך את הגישות השונות לגבי תפקיד משפט אייכמן בעיצוב הזיכרון והזהות הקולקטיבית. ואולם, תנאי ראשון להערכה זו היא נכונות להכיר בפוליטיקה של שני הצדדים. גישה כזו לא אומצה על ידי אף אחד מן הצדדים ל"מחלוקת 2000". המבקרים את ארנדט נוטים להציג את התביעה הישראלית כחסרת פניות פוליטיות וכמי שעניינה היה להוכיח את אשמתו של אייכמן מתוך הזדהות עם הקורבנות וחובה מוסרית לאפשר להם להציג את סיפוריהם. לעומתם חושפים התומכים בארנדט את הפוליטיות של התביעה הישראלית, אך אינם מוכנים להודות בפוליטיקה של ארנדט עצמה. המחלוקת בצורתה זו מפספסת את אחת השאלות המרתקות בדבר היחס בין משפט, היסטוריה ופוליטיקה.

בצומת המסובך הזה של משפט, היסטוריה ופוליטיקה ניצבו קורבנות השואה. היום קל יותר להבין את עמדתה של ארנדט אשר ביקשה להצביע על הסכנות לחברה הישראלית מכיוון זהות קולקטיבית על בסיס היותה קורבן ייחודי, דבר אשר מעמיד אותה בעמדה מאשימה כלפי כל העולם ופותר אותה מלעסוק בקורבנות אשר להם גם היא אחראית. עם זאת קשה להבין כיצד ניתן היה לעשות צדק עם הקורבנות במשפט אייכמן, אם ישראל היתה בוחרת ללכת בדרך אשר ננקטה במשפטי נירנברג, ובה תמכה ארנדט, ולבסס את אשמתו של אייכמן על מסמכים בלבד. האם לא היה באסטרטגיה זו השתקה הלכה למעשה (בדרכים אחרות) של הקורבנות במשפטו של אייכמן? חברות המתמודדות עם שאלות דומות בימינו

מנסות למצוא פתרונות חלופיים לדילמה הקשה שיוצר המשפט הפלילי אשר מגן על זכויות הנאשם פעמים רבות על חשבון זכויות הקורבנות. אחד הפתרונות היצירתיים לבעיה היה כינון של "ועדות הפיוס והאמת" בדרום אפריקה בעקבות החלפת משטר האפרטהייד. לכל אחד מן הצדדים – הקורבנות מחד ומבצעי הפשעים מאידך – הוקמה ועדה נפרדת. ספרה של ארנדט ממשיך לרתק אליו קוראים גם היום, לא בהכרח בגלל התשובה הפסקנית שארנדט נותנת בו לגבי מעמד הקורבנות במשפט, תשובה אשר ניתן לחלוק עליה, אלא בשל נכונותה להצביע על הסכנות בדרך שבה בחרה התביעה הישראלית, דרך אשר עיצבה את הפוליטיקה הישראלית לטוב ולרע.

על שאלות מסובכות אלו לא ניתן לענות בקלות. בלתי אפשרי להתמודד אתן כאשר מסיטים את הדיון מן הסוגיות שעלו בספר אל הביוגרפיה האישית של ארנדט. כך, למשל, כותבים שונים מצביעים על הרומן שהתנהל בין ארנדט לבין המורה-הפילוסוף מרטין היידגר בצעירותה כהוכחה מרשיעה לכוונותיה. על כך מגיבה זרטל בחריפות: "כן, גם זו שיטה מקובלת ובדוקה של ויכוח, לשים תווית, בעיקר כשמדובר באשה, של מי שאוהבת את האויב ו'עושה' את זה אתו". באותו אופן, המחלוקת הישראלית קיבלה תפנית מעניינת כאשר הכותבים הפסיקו לעסוק בטקסט עצמו ובמקום זאת הפנו מבט אל הפוליטיקה של המשתתפים בוויכוח. גוטמן משרטט קו מפריד בין היסטוריונים ענייניים אשר מחקריהם מפריכים את טענותיה של ארנדט, לבין היסטוריונים חדשים – פוסט-ציונים, אשר תומכים בארנדט מסיבות פוליטיות ואופנתיות. בדרך זו נעשית דה-לגיטימציה לכל אותם שכתבו בזכות טענותיה של ארנדט, כמי שעשו כך משיקולים לא ענייניים. מעבר לבעייתיות בקו התקפה זה נשאלת השאלה, האם שיפוטו של הספר הוא אכן עניין להיסטוריונים בלבד. לטענתי, אחת הנקודות המרכזיות של הביקורת אשר העלתה ארנדט ביחס למשפט עסקה בתרבות הפוליטית הישראלית, ונקודה זו אסור שתישאר נחלתם של היסטוריונים בלבד. התגובה לגוטמן לא איחרה לבוא. ברשימתו "שיטות יעילות למניעת מידע" יוצא עברון נגד הפוליטיקה שעמדה בבסיס אי פרסום ספרה של ארנדט בעברית עד שנת 2000. פוליטיקה זו מוכיחה לדעתנו שלא השיפוט ההיסטורי הענייני הוא שמנע את תרגומו ופרסומו של ספרה של ארנדט עד כה. עברון כותב: "אם הכול כשר וישר, היה משפט נורמלי ללא כוונות וסדר יום פוליטיים, והכיצד זה לא הופיע ספרה של ארנדט בעברית עד השנה הזאת, חרף פרסומו העולמי והסערה הפוליטית שליוותה אותו?" לטענתו, לא היה זה פרי המקרה או חוסר עניין ציבורי שמנעו את הפרסום, שכן הוא עצמו תרגם את הספר סמוך לאחר פרסומו על פי בקשת עורך הוצאת הספרים עמיקם גורביץ. עברון מספר את השתלשלות העניינים שהובילה לאי פרסום הספר בזמנו על ידי הוצאת שוקן, וטוען כי נאמר לו מפי גורביץ כי ראש הממשלה דאז, דוד בן גוריון, היה מעורב בכך ישירות. נקודה זו ראויה לעיון, מאחר שאם הדברים אכן קרו כך יש בהם כדי להצביע על מבנה פתולוגי של הוויכוח הפוליטי בישראל.

במקום להתמודד ישירות עם אחד מספרי הביקורת החשובים ביותר שנכתבו על המשפט, "היד הנעלמה" של הפוליטיקה הישראלית משתיקה את הביקורת ומונעת הפיכתה לחלק אינטגרלי מן השיח הציבורי הישראלי (במקום זאת, כפי שצינתי לעיל, מופיע בעברית רק ספר הביקורת של רבינסון). אותו הקו שננקט על ידי האוזנר לגבי נושא היודנראט במשפט אייכמן, ואשר אותו ביקרה בחריפות ארנדט, מתגלה גם בטיפול בספרה של ארנדט. באותו הקשר ניתן לציין כי גם פסק דינו של השופט בנימין הלוי בעניין קסטנר, אותו פסק דין שעמד במרכז מחלוקת אלתרמן של שנות ה-50, לא פורסם סמוך לזמן כתיבתו כמקובל, אלא באיחור של כעשר שנים. חבל רק שהוצאת בבל אשר עשתה לתיקון המצב ופרסמה את הספר בשנת 2000 לא הוסיפה מבוא או אחרית דבר אשר יספרו את ההיסטוריה של המחלוקת מסביב לספר ושל אי פרסום הספר עצמו.

הוויכוח על הספר *אייכמן בירושלים* הפך לקראת סופו לתת פרק בוויכוח על הפוסט-ציונות. משה צימרמן ברשימתו מציג את חנה ארנדט כאמא של הפוסט-ציונות (הארץ, 20 באוקטובר, 2000). ואולם, מאחר שהוויכוח בעניין הפוסט-ציונות התמקד בשאלת הסכסוך הישראלי-פלשתיני, נוטש צימרמן את הספר *אייכמן בירושלים* ועובר לעסוק בעמדותיה הכלליות של ארנדט בנוגע לבעיה הפלשתינית ולמדינה הציונית. הבעיה היא שיצירת זיהוי פשוט בין ארנדט לפוסט-ציונים חוטא באנכרוניזם.³ ההתייחסות היחידה בספר לנושא זה עולה בקשר לביקורתה של ארנדט על העיסוק האינטנסיבי במשפט בקשריו של המופתי של ירושלים, חאג' אמין אל-חוסייני, עם אייכמן, עיסוק שנבע לדעתה בעיקר מסיבות אידיאולוגיות פוליטיות (הדגשת הקשר בין האויב הנאצי לאויב הפלשתיני). ואולם נושא זה לא זכה לדין מעמיק בספר, ואין הוא עומד במרכזו. מעבר לכך, הניסיון להפוך את ארנדט בדיעבד לפוסט-ציונית מחטיא את העמדות שהביעה ארנדט בספר עצמו. צימרמן כותב, כי ארנדט חתמה על מכתב ובו נאמר כי "מפלגת חרות של בגין קרובה מאוד למפלגות נאציות פשיסטיות". עם זאת ניתן לציין כי עמדתה הביקורתית של ארנדט בקשר לפעולותיו של קסטנר היתה קרובה מאוד לעמדת תנועת חרות באותה התקופה. ההיסטוריון יוסף גורני, במאמר תגובה, מעלה ביקורת דומה וקובע, כי צימרמן לא אמר את כל האמת על יחסה של ארנדט אל הציונות והתעלם מעובדות שהיו מפריעות לו למקמה כפוסט-ציונית. לדעתי, הניסיון לסווג את עמדותיה של ארנדט כפוסט-ציוניות מסיט את הדיון מן השאלה המעניינת יותר אשר מקשרת בין ויכוח ארנדט לוויכוח על הפוסט-ציונות. השאלה ששני הוויכוחים מעלים עניינה מעמדו של המבקר החברתי ביחס לקהילה: האם עמדה ביקורתית יכולה וצריכה להיעשות רק מתוך קבלת עמדה אוניברסלית מרוחקת, או האם תיתכן ביקורת מתוך עמדה של הזדהות ואמפתיה עם הקהילה המבוקרת? האם ראוי למבקר להסתתר מאחורי כובע הצופה

³ לדיון מפורט בנושא יחסה של ארנדט לציונות ראו: Richard J. Bernstein, *Hannah Arendt and the Jewish Question* (Cambridge, Mass., 1996).

האובייקטיבי או עליו להכיר באחריותו גם כמשתתף בקהילה? זווית הסתכלות זו עשויה לאפשר לקורא הישראלי לגשת אל הספר כטקסט חי, הנוגע לאחת השאלות הבערות היום בחברה הישראלית.

בילסקי, ליאורה, "כעוף החול – ארנדט בירושלים", בשביל הזיכרון, 41, 2001, עמ' 16-23.